

Adelina ÇERPJA

ÇËSHTJE TEORIKE TË FJALËFORMIMIT: PROCESHE TË ASHTUQUAJTURA PERIFERIKE NË GJUHËN SHQIPE

1. Hyrje

Lidhja e formës me kuptimin është një çështje thelbësore në studimet morfologjike të gjuhësisë botërore, që pasqyrohet në klasifikime të ndryshme tipologjike. Arritjet në këtë drejtim janë të dukshme, por nga studiuesit pranohet se është në zhvillim e sipër. Në kuadrin e proceseve të fjalëformimit në gjuhë, në këtë punim nuk do të ndalemi në proceset që tashmë janë të mirënjohura si në gjuhësinë botërore, dhe në atë shqiptare, pra në llojet e ndryshme të prejardhjes dhe të kompozimit, përngjitjes, nyjëzimit, konversionit apo të mënyrave të përziera, por në një grup tjetër procesesh, të ashtuquajtura periferike, për të cilat në literaturën e sotme gjuhësore ndeshen disa terma. Të dy këto lloj procesesh ndikojnë në pasurimin e gjuhës me fjalë të reja dhe numri i formimeve nëpërmjet proceseve periferike është rritur në gjysmën e dytë të shekullit të kaluar, duke u bërë kështu objekt studimi në drejtim të klasifikimit, përshkrimit dhe analizave të tyre.

2. Termat e përdorur

Nga gjuhëtarë të ndryshëm, ndikuar dhe nga drejtimet gjuhësore, për këto procese fjalëformuese ndeshen terma të ndryshëm. Shpesh këta terma qëndrojnë dhe përdoren në kundërvënje me mënyrat tashmë të konsoliduara të fjalëformimit, si:

produktivitet – kreativitet

morfologji majore – morfologji minore
morfologji gramatikore – morfologji ekstragramatikore
morfologji konkatentative – morfologji jokonkatentative
morfologji prototipike – morfologji margjinale etj

Studiuesit vërejnë ndryshime në atë çfarë përfaqësojnë këta terma, duke i parë qoftë së jashtmi kundrejt proceseve produktive të fjalëformimit, qoftë së brendshmi, të lidhura ngushtë me llojet e ndryshme të proceseve që përfshihen në to: duke i parë herë si terma plotësues, herë si terma që vendënde përjashtojnë njëri-tjetrin: Lyons-¹ i sheh si terma plotësues, duke sugjeruar se këto janë dy mënyra të ndryshme për të formuar leksema të reja; Van Marle² i vendos në raporte hiperonimie me njëri-tjetrin, Bauer-i³ i sheh të dyja, kreativitetin dhe produktivitetin, si hiponime të inovacionit. Sipas tij, dallimi mes tyre mund të bëhet duke u bazuar në parashikueshmërinë që e para e ofron, ndërsa tjetrës i mungon.

3. Trajtimi në gjuhësinë botërore

Në literaturën e huaj, dhjetëvjeçarët e fundit është punuar shumë në drejtim të fjalëformimit, qoftë në aspektin teorik, dhe në atë përshkrues. Për të sjellë një vështrim të përmbledhur të zhvillimeve në këtë drejtim, është e rëndësishme që së pari të bëjmë dallimin mes dy grupimeve kryesore fjalëformuese: atij që lidhet me produktivitetin dhe atij që lidhet me kreativitetin. Kemi menduar të ruajmë këta terma të huazuar (*produktivitet* dhe *kreativitet*), duke lënë të hapur diskutime të mëtejshme me kolegët për përgjegjëset e tyre në gjuhën shqipe.⁴

¹ Lyons, J. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977, f. 549.

² Van Marle, J. *On the Paradigmatic Dimension of Morphological Creativity*. Dordrecht: Foris. 1985, f. 60.

³ Bauer, L. *Morphological Productivity*. Cambridge University Press, 2001, f. 64, 66.

⁴ Këta dy terma i kemi përdorur dhe në kumtesën “Shkrrirja leksikore – model “i huazuar” fjalëformimi në gjuhën shqipe”, mbajtur në Konferencën shkencore ndërkombëtare *Gjuha shqipe në kontakt me gjuhët e tjera*, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Departamenti i gjuhës shqipe, 6 dhjetor 2017.

Koncepti i kreativitetit në gjuhë është shfaqur në kontekste të ndryshme, jo vetëm gjuhësor, por dhe sociokultural, psikologjik, konjitiv etj., dhe në fillim lidhej më shumë me krijimtarinë letrare⁵. Fillimet e përdorimit të këtij koncepti në fjalëformim i gjejmë që në vitet '60, kur Marchand-i, në një punim për fjalëformimin e anglishtes, përdori konceptin *prodhimi i fjalëve* (word-manufacture)⁶, sipas të cilit “pjesë më shumë ose më pak arbitrare të fjalëve mund të shkrihen në një fjalë të re artificiale”. Ndërsa Quirk-u⁷ përdori termin *mënyra të përziera*, në të cilat përfshinte fjalë të formuara në një mënyrë jo shumë të qartë.

Ajo çka i bashkon në përgjithësi përkufizimet në vitet në vazhdim është se koncepti i i *kreativitetit* në fjalëformim është lidhur rregullisht me shmangiet nga rregullat e përcaktuara, pra me një proces që nuk drejtohet nga rregulla.

Së pari, për të kuptuar proceset në fjalë, i drejtohem Lyons-it, sipas të cilit: “Produktiviteti është një tipar i sistemit të gjuhës, ndërsa kreativiteti është një aftësi gjuhësore e përdoruesit për ta zgjeruar sistemin nëpërmjet parimeve të motivuara, por të paparashikuara, të abstraktimit dhe të krahasimit.”⁸

Një shpjegim të ngjashëm ka dhënë dhe Bauer-i apo Mattiello, që, duke i përdorur dy termat në kundërvënie me njëri-tjetrin, e përshkruajnë kreativitetin si “aftësinë e lindur të folësit për ta zgjeruar sistemin gjuhësor nëpërmjet një mënyre të

⁵ Del Mundo, N. *Lexical Creativity in Technology*, Related Blogs, f. 3. https://www.researchgate.net/publication/351619987_Lexical_Creativity_in_Technology_Related_Blogs

⁶ Marchand, H. 1969, *The Categories dhe Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*, München: C.H. Becksche Verlagsbuchhandlung, f. 368.

⁷ Quirk, R. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman. 1997, f. 1580.

⁸ Lyons, J. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977, f. 549.

motivuar, por të paparashikuar”⁹. Sipas Bauer-it¹⁰, edhe produktiviteti mund të kuptohet si kreativitet i drejtuar nga rregullat. Ndërsa Mattiello ka një qëndrim tjetër. Ajo e përkufizon produktivitetin si “... tipar të gjuhës që e lejon një folës të gjuhës amtare të krijojë fjalë të reja duke ndjekur rregulla”. Ndërsa kreativiteti “... është aftësia e folësit të gjuhës amtare për ta zgjeruar sistemin e gjuhës me anë të një mënyre të motivuar, por të paparashikuar (që nuk drejtohet nga rregullat).”¹¹ Ndryshe nga produktiviteti, i cili është një dukuri graduale e kalimit nga të qenët joproduktiv në plotësisht produktiv¹², kreativiteti është një dukuri absolute, pa shkallë të ndërmjetme. Pra, një formim morfologjik ose është përfutur nëpërmjet kreativitetit, ose jo. Megjithatë vija midis produktiviteti dhe kreativitetit është jo e aq e prerë dhe shpesh e vështirë për t’u hequr.

Për një pjesë të mirë të studiuesve “besohet se fjalët e reja që formohen nëpërmjet proceseve produktive bëhen shpejt pjesë

⁹ Bauer, L. 1983, *English Word-Formation*, Cambridge, Cambridge University Press, f. 63.

¹⁰ Lexical Creativity, Texts dhe Contexts. John Benjamins Publishing Company Jobs, edited by Judith Munat, 2007, f. 165.

<https://books.google.al/books?id=UOPXXYslemYC&pg=PA165&lpg=PA165&dq=bauer+the+native+speaker%E2%80%99s+ability+to+extend+the+language+system+in+a+motivated,+but+unpredictable+way&source=bl&ots=1mEieaMDSD&sig=ACfU3U3qMgyBGwsgVSGYfHACxXnyxhgvEg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwj32-qHptLoAhXRvosKHUJuA98Q6AEwAXoECBUQKw#v=onepage&q=bauer%20the%20native%20speaker%E2%80%99s%20ability%20to%20extend%20the%20language%20system%20in%20a%20motivated%2C%20but%20unpredictable%20way&f=false>

¹¹ Mattiello, E., 2013, *Extra-Grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, dhe Related Phenomena*, Berlin: De Gruyter Mouton, f. 48.

¹² Plag, I. Morphological Productivity. Structural Constraints on English Derivation. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1999, f. 11-12.

e normës, *institucionalizohen dhe leksikalizohen*¹³, ndërsa ato që formohen nëpërmjet kreativitetit mund të mos bëhen pjesë e normës, kanë prirjen të pranohen nga folësit, por mund të mbeten thjesht okazionalizma”¹⁴. Por Mattiello vëren se shumë formime si shkrirje, shkurtime, dyfishime, formime në prapavajtje kanë hyrë në fondin e leksikonit të anglishtes, prandaj vija midis produktivitetit dhe kreativitetit nuk është aq e prerë.

Si Bauer-i (2001), dhe Mattiello janë të mendimit se dy nocionet: rregulla dhe analogjia, bashkekzistojnë në fjalëformim. Atje ku rregullat mund të shpjegojnë proceset produktive morfologjike, analogjia mund të motivojë si fjalëformimin gramatikor, ashtu dhe mekanizmat e përfshirë në formimet e kreativitetit, sepse mund të shihet si arsyeja e një ngjashmërie sipërfaqësore midis dy strukturave.¹⁵ Për Mattiello-n, formimet ekstragramatikore kanë një transparencë më të reduktuar krahasuar me formimet e rregullta.¹⁶

Pra, nga njëra anë qëndron kompetenca morfologjike dhe produktiviteti, proces gjatë të cilit krijohen fjalë duke zbatuar rregulla automatike të fjalëformimit; nga ana tjetër qëndron kreativiteti morfologjik, një proces në të cilin ndodh një bashkim i ndërgjegjshëm për të krijuar një fjalë të re.

Krahas këtyre dy lloj procesesh bosht të fjalëformimit, gjuhëtarë të ndryshëm, nisur nga kritere pak a shumë të përbashkëta, kanë bërë dhe grupime të tjera të proceseve fjalëformuese, si p.sh. Asiyanbola, i cili i ndan proceset fjalëformuese në dy grupe: majore ku përfshin ndajshitesimin, me nënndarjet e veta: parashtesimi, prapashtesimi, konversioni dhe kompozimi; minore, ku bëjnë pjesë dyfishimi, copëzimi,

¹³ Laurel J. Brinton and Elizabeth Closs Traugott. 2005. “Lexicalization and language change”. In the series *Research Surveys in Linguistics*. Cambridge University Press, f. 45-46.

¹⁴ Mattiello, E. 2013, *Extra-Grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, dhe Related Phenomena*, Berlin: De Gruyter Mouton.

¹⁵ *Po aty*, f. 52.

¹⁶ *Po aty*, f. 62.

shkrija dhe shkurtimi.¹⁷ Edhe Scalise¹⁸ dallon morfologjinë minore, pra dukuri sporadike, të paparashikueshme, në disa raste të kufizuara sipas gjuhës, me një strukturë të brendshme, por që jo gjithmonë është lehtësisht e kuptueshme.

Dressler-i¹⁹, nisur dhe nga dallimi mes morfologjisë gramatikore dhe asaj ekstragramatikore, ka vënë në dukje se këto formime nuk udhëhiqen nga rregulla të morfologjisë gramatikore, por të morfologjisë ekstragramatikore, duke i konsideruar shkrijen, shkurtimin dhe formimet në prapavajtje si procese marginale të formimit të fjalëve. Ai futi në përdorim nocionin e morfologjisë marginale, pra të morfologjisë që është periferike në raport me sistemin kryesor të fjalëformimit. Përveç argumentit të kufijve të proceseve morfologjike, një tjetër tipar dallues i morfologjisë marginale është dhe mungesa e produktivitetit. Sipas tij këto formime thyejnë parime të ndryshme universale të morfologjisë gramatikore, prandaj Dressler-i dhe Barbaresi & Merlini²⁰ i konsiderojnë dukuritë ekstragramatikore si dytësore për nëndisiplinën morfopragmatikë, në të cilën integrohet morfologjia me gramatikën dhe qëllimi i së cilës është pragmatika e gramatikës morfologjike. Ata kanë përcaktuar disa kriterë për të përshkruar dhe dalluar këto procese.

Sipas tyre morfologjia gramatikore “konsiston në kategori, rregulla (ose procese) që i shprehin ose i përpunojnë ato, si dhe

¹⁷ Asiyanbola, A. “*Morphology in English*”: *in use of English: A manual on communication skills for tertiary institutions*. Osun: Department of English, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, 2012, f. 70.

¹⁸ Scalise, S. *Morfologia*, il Mulino, Bologna, 1994, f. 41.

¹⁹ Dressler, W. 2000. “Extragrammatical vs. marginal morphology”. In U. Doleschal dhe A. Thornton (eds.), *Extragrammatical dhe Marginal Morphology*, München: Lincom Europa 2000, f. 1-10.

²⁰ Dressler, W. U. & Merlini Barbaresi. L. 1994a. *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German and other Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter, f. 38.

në rregulla drejtuese²¹ dhe i përket kompetencës gramatikore, ndërsa morfologjia ekstragramatikore përkufizohet negativisht si një tërësi “e dukurive të ndryshme morfologjike, të cilat nuk i përkasin gramatikës morfologjike” dhe u përket kompetencave të tjera²².

Ata sjellin dhe një kriter tjetër të rëndësishëm për të dalluar këto procese, sepse ndryshe nga rregullat ekstramorfologjike, “Rregullat morfologjike e përpunojnë formën dhe kuptimin në një mënyrë të rregullt, pra të parashikueshme”²³ Dukuria ekstragramatikore është një proces “jomorfematik”²⁴, që nuk mund të analizohet në morfema transparente, por në të ashtuquajturat copëza (*television* + *broadcast* → *telecast*), në shkronja nistore (Organizëm i Modifikuar Gjenetikisht → OMGJ), në fonestema (*fl* tek *flip-flop*), si dhe pjesë të ngjashme të fjalëve të cilat vështirë të lidhen me morfema ekzistuese.

Disa prej këtyre kriterëve janë kritikuar nga studiues të tjerë, si: Bat-El²⁵, sipas të cilit ndonjë kriter i dhënë për ekstragramatikalitetin në të vërtetë gjen vend dhe në proceset e quajtura gramatikore. Ashtu si dhe Plag, ata mendojnë se edhe brenda këtyre formimeve ka një lloj gramatikaliteti apo sistematiciteti.²⁶

²¹ Dressler, W. U. & Merlini Barbaresi. L. 1994a. *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German and other Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter, f. 39.

²² Po aty, f. 38.

²³ Po aty, f. 39.

²⁴ Mina Fandrych, I. *Non-Morphematic Word-Formation Processes: A Multi-Level Approach to Acronyms, Blends, Clippings and Onomatopoeia*. 2004, <https://scholar.ufs.ac.za/xmlui/bitstream/handle/11660/2696/Mina%20Fandrych.pdf?sequence=1&isAllowed=y> f. 18

²⁵ Outi, Bat-El, 2000, “The grammaticality of ‘extragrammatical’ morphology”, in Doleschal Ursula & Thornton Anna M. (eds.), *Extragrammatical and marginal morphology*, Munich: LINCOM, 61-81.

²⁶ Plag, I. 2003, *Word-Formation in English*, Cambridge, Cambridge University, 2003, f. 117.

Sërish në funksion të klasifikimit të proceseve kryesore fjalëformuese është bërë dhe dallimi mes morfologjisë konkatenative dhe jokonkatenative. Për studiuesit Oghenerukwe dhe Shey²⁷, morfologjia nonkonkatenative përfshin çdo proces tjetër morfologjik që nuk lidhet me afikset (duke përjashtuar kështu tërthorazi dhe kompozitat) dhe që janë produkt i kreativitetit morfologjik, i cili jo domosdoshmërisht drejtohet nga rregulla të përcaktuara.

Pra, siç rezulton nga qëndrimet e studiuesve të ndryshëm, nga njëra anë qëndron kompetenca morfologjike dhe produktiviteti, proces gjatë të cilit krijohen fjalë duke zbatuar rregulla automatike të fjalëformimit; nga ana tjetër qëndron kreativiteti morfologjik, një proces në të cilin ndodh një bashkim i ndërgjegjshëm për të krijuar një fjalë të re.

Pavarësisht se në përgjithësi mendimi shkencor i veçon këto formime nga proceset e rregullta fjalëformuese, ndër studiues janë vënë re përpjekje për të gjetur rregullsi apo analogji edhe në kreativitet. Plag vëren një shkallë rregullsie edhe te këto formime, ndërsa Kilani-Schoch dhe Dressler dallojnë të ashtuquajturat ‘rregullsi të parregullta’.

Pjesa më e madhe e studiuesve paraqesin si kriter përcaktues për produktivitetin morfologjik pikërisht frekuencën (Bauer 2001, Plag 1999). Ndërsa për studiuesen Mattiello, pavarësisht nga frekuenca e tyre, këto formime bazohen më shumë në kreativitet dhe analogji sesa në produktivitet dhe rregulla. Ajo në studimin e saj kërkon të tregojë se:

1. Formimet ekstragramatikore kanë disa rregulla, ndonëse më shumë në kufijtë e modeleve analogjike sesa në kuptimin e rregullave tradicionale morfologjike
2. Këto formime mund të studiohen sistematikisht

²⁷ Harrison Oghenerukwe, E. - Theodore Shey, N, *The morphology of present-day English, The distinctive differences between concatenative dhe non-concatenative word formation processes*. f. 18.
https://www.academia.edu/32919767/Affixal_and_Non-affixal_Morphology.docx.doc

3. Studimi i tyre mund të përbëjë një kontribut në teorinë gjuhësore.²⁸

Një qëndrim interesant mbajnë Mária Ladányi²⁹ dhe Haspelmath – Sims³⁰, sipas të cilëve produktiviteti dhe kreativiteti formojnë një kontinuum dhe rregullat sistemohen në një shkallë të vazhdueshme produktiviteti.

4. Trajtimi në gjuhësinë shqiptare

Në studimet e ndryshme të bëra për fjalëformimin në gjuhën shqipe, siç ka vënë në dukje dhe gjuhëtari E. Hysa³¹, problemet e formimit të fjalëve kanë nisur të tërheqin vëmendjen e studiuesve tepër vonë. Një veçori tjetër që thekson është se paraqitja dhe trajtimi i materialeve i ka interesuar studiuesit kryesisht në planin historik; kjo karakteristikë lidhet me faktin se të gjitha studimet për gjuhën shqipe para Luftës ishin të drejtuara kryesisht në planin historik. Studiuesit e huaj që bënë objekt shqipen e trajtuan atë në rrafsh historik e kryesisht krahasues, duke orientuar në këtë mënyrë edhe në trajtimet e para të studiuesve shqiptarë. Këtu ka ndikuar dhe fakti se edhe në gjuhësinë botërore fjalëformimi u bë disiplinë e veçantë në shekullin XX. Në vitet pas Luftës së Dytë Botërore filloi studimi i formimit të fjalëve dhe në gjuhën shqipe. Në këtë etapë “janë gjallëruar kërkimet në fushën e formimit të fjalëve, ku krahas punimeve përgjithësuese mbi parashtesat e

²⁸ Mattiello, E. 2013, *Extra-Grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, dhe Related Phenomena*, Berlin: De Gruyter Mouton, f. 18.

²⁹ Ladányi, M. *Productivity, creativity and analogy in word formation (wf) derivational innovations in hungarian poetic language* http://ladanyi.web.elte.hu/derivational_innovations.pdf, 2.3, f. 5.

³⁰ Haspelmath, M. - Sims, A. D. *Understanding Morphology Understanding Language*, Series Series Editors: Bernard Comrie and Greville Corbett, f. 329-332. Co-published in the United States of America by Oxford University Press Inc., 198 Madison Avenue, New York, NY10016. © 2002 Martin Haspelmath ISBN 0 340 76025 7 (hb) ISBN 0 340 76026 5 (pb).

³¹ Hysa, E. *Formimi i emrave me ndajshesa në gjuhën shqipe*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë, 2004, f. 12.

prapashtesat e shqipes, janë bërë dhe studime të veçanta mbi derivacionin afiksial dhe mbi kompozitat e shqipes”.³²

Sipas studiuesit J. Thomai “Sistemi i formimit të fjalëve në gjuhën shqipe në studimet shqiptare është përshkruar në mënyrë pak a shumë të plotë e të qëndrueshme. Është dhënë struktura e këtij sistemi, janë dalluar njësitë e kategoritë themelore të tij dhe janë vendosur lidhjet me nënsistemet e tjera të gjuhës. Kjo është bërë si në rrafshin e përshkrimit për qëllime praktike (mësimore etj.), ashtu edhe në rrafshin e interpretimit teorik, me gjithë mangësitë që kishin studimet e asaj periudhe”³³

Gjatë punës për studimet etimologjike, E. Çabej pohon se “Në fjalëformim një vështrim i elementeve formative në tërësinë e fushave leksikore ku paraqiten, në funksionin, vitalitetin e përhapjen e tyre analogjike brenda këtyre fushave, në kombinimet në të cilat hyjnë me formante të tjera, shkurt pra përbrenda sistemit morfologjik, shpie edhe këtu në një gjykim e një trajtim më të drejtë të fjalëve të formuara me to, se një vështrim i izoluar e pas disa skemave të caktuara apriori”³⁴. Ai vuri në dukje se kushtëzimi morfologjik është i lidhur me rolin që luan analogjia në fjalëformim: qoftë për mjetin fjalëformues, qoftë për prodhimtarinë, qoftë për variantet e ndryshme të pranishme në gjuhë.

Edhe gramatologia L. Buxheli³⁵, në studimin për formimin e foljeve, ka vënë në dukje se studimet e shqipes në këtë fushë kanë qenë të karakterit sinkronik e diakronik dhe janë përqendruar sidomos në prejardhjen parashtesore e prapashtesore, në formimet me kompozim e përngjitje, në

³² Kostallari, A. “Gjendja e studimeve albanologjike në Shqipëri. Probleme dhe detyra të reja”, *Konferenca e parë e Studimeve Albanologjike*, Tiranë 1965, f. 43.

³³ Thomai, J. *Leksikologjia e gjuhës shqipe*. “Toena”, Tiranë, 2011, f. 12-14.

³⁴ Çabej, E. *Studime etimologjike në fushë të shqipes, I*, Tiranë, 1982, f. 90.

³⁵ Buxheli, L. *Formimi i foljeve në gjuhën e sotme shqipe*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. Tiranë, 2008, f. 9.

mjetet e ndryshme fjalëformuese që përdoren për krijimin e emrave sipas tipave leksiko-semantikë të caktuar, por edhe në derivacionin semantik etj.

Një kontribut të rëndësishëm përbën studimi i E. Lafes për sistemin fjalëformues të shqipes së sotme, i cili jo vetëm jep në mënyrë të hollësishme të gjitha veçoritë e sistemit fjalëformues të shqipes së sotme, por, njëkohësisht, shtron edhe një sërë problemesh me karakter teorik, që lidhen me formimin e fjalëve në përgjithësi.

Klasifikimi tradicional i proceseve fjalëformuese bazohet kryesisht në kriterin e pastër formal, pra në formën e jashtme të njësive emërtuese. Në *Gramatikën e Akademisë* shpjegohet se “Të gjitha fjalët e formuara me të njëjtin lloj formanti (me anë të një ndajstese, me anë të nyjës, me anë të bashkimit të temave etj.) i takojnë një mënyre fjalëformimi”, por theksohet gjithashtu se: “Për të zbuluar tipat dhe më tej sistemin e fjalëformimit, nuk mjafton vetëm të përcaktohen morfemat e një fjale”.³⁶

Ka qenë studiuesi E. Lafe³⁷ që ka trajtuar çështje të natyrës teorike që lidhen me sistemin fjalëformues të gjuhës shqipe. Ai solli në gjuhën shqipe konceptet bazë strukturaliste bashkëkohore për fjalëformimin, si: *morfema, struktura morfologjike dhe fjalëformuese, variantet* e morfemave ndajstesore.

Studiuesi J. Thomai³⁸ dallon grupet paradigmatiche të fjalëve sipas formës nëpërmjet ndërtimit apo formimit të tyre, por vë në dukje se kjo shërben dhe për të zbuluar paradigmat kuptimore. Sipas tij, krahas analogjisë së brendshme, analogjia e jashtme është një burim për formime të reja në gjuhë, pra për gjallërimin e leksikut të saj potencial.

Në studimet për fjalëformimin e shqipes vihet re pak a shumë i njëjti grupim për mënyrat: vendin kryesor e zënë

³⁶ *Gramatika e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2002, f. 58.

³⁷ *Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme shqipe II*, 1976; *Gramatika e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2002.

³⁸ Thomai, J. *Leksikologjia e gjuhës shqipe*. “Toena”, Tiranë, 2011, f. 179.

formimet me prejardhje (sipas E. Lafes në GA) ose me ndajshesa (sipas J. Thomait); përbërja dhe përngjitja (E. Lafe dhe J. Thomai); nyjëzimi, konversioni, emërzimi dhe mënyrat e përziera, për të cilat dy autorët e mësipërm kanë disa dallime (por që nuk janë thelbësore për objektin tonë të studimit).

5. Proceset fjalëformuese

Pavarësisht se në përgjithësi mendimi shkencor i veçon këto formime nga proceset e rregullta fjalëformuese, ndër studiues po vihen re dhe përpjekjet për të gjetur rregullsi apo analogji edhe në kreativitet. Plag-u del nga strukturat e paparashikueshme: vëren një shkallë rregullsie në mënyrën e formimit të shkrirjeve dhe sugjeron një rregull të thjeshtë: $AB + CD \rightarrow AD^{39}$, sipas së cilës pjesa nistore e fjalës së parë kombinohet gjithmonë me pjesën fundore të elementit të dytë (në 94-96 % të gjithë shkrirjeve). Pjesa tjetër janë përjashtime që shërbejnë për të vërtetuar rregullën. Madje dhe kufiri i prerjes / copëzimit të fjalëve nuk janë arbitrare, por janë të kushtëzuara nga struktura prozodike e rrokjesore.

Pjesa më e madhe e studiuesve paraqesin si kriter përcaktues për produktivitetin morfologjik pikërisht frekuencën (Bauer 2001, Plag 1999). Ndërsa sipas studiueses Mattiello⁴⁰, pavarësisht nga frekuenca e tyre, këto formime bazohen më shumë në kreativitet dhe analogji, sesa në produktivitet dhe rregulla.

Lidhur me këto formime, në përgjithësi studiuesit bien dakord se nëpërmjet këtij procesi janë ndërtuar: shkurtime, shkurtesat, copëzimet, shkrirjet dhe dyfishimet apo përsëritjet,

³⁹ Plag, I. 2005. *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press f. 123.

⁴⁰ Mattiello, E. "Extra-grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends ...

[https://books.google.al/books?id=I7BqkvGHYwYC&pg=PA270&lpg=PA270&dq=andrew+spencer+creativity+word+formation&source=bl&ots=lbO4GsXRt-&sig=ACfU3U1H1zcipw-](https://books.google.al/books?id=I7BqkvGHYwYC&pg=PA270&lpg=PA270&dq=andrew+spencer+creativity+word+formation&source=bl&ots=lbO4GsXRt-&sig=ACfU3U1H1zcipw-a41rdQ3lEiRjs9Dwckw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi14PfZ7870AhVSR_EDHV-)

[a41rdQ3lEiRjs9Dwckw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi14PfZ7870AhVSR_EDHV-](https://books.google.al/books?id=I7BqkvGHYwYC&pg=PA270&lpg=PA270&dq=andrew+spencer+creativity+word+formation&source=bl&ots=lbO4GsXRt-&sig=ACfU3U1H1zcipw-a41rdQ3lEiRjs9Dwckw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi14PfZ7870AhVSR_EDHV-)

[YCM4Q6AF6BAG5EAM#v=onepage&q=creativity&f=false](https://books.google.al/books?id=I7BqkvGHYwYC&pg=PA270&lpg=PA270&dq=andrew+spencer+creativity+word+formation&source=bl&ots=lbO4GsXRt-&sig=ACfU3U1H1zcipw-a41rdQ3lEiRjs9Dwckw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi14PfZ7870AhVSR_EDHV-)

ndërkohë që tek-tuk ndonjë studiues përfshin këtu edhe formimet me prapavajtje e huazimet.

Për **shkurtime** e **shkurtesat**, dy terma që hasen te një pjesë e mirë e studiuesve, ndeshen disa qëndrime në studimet për shqipen.

Në GA⁴¹ shkurtesat trajtohen si një lloj i veçantë kompozitash, d.m.th. fjalë të formuara nga bashkimi i dy a më shumë temave të shkurtuara, por me dallime nga kompozitat e zakonshme si për numrin e temave që bashkohen njëkohësisht me njëra-tjetrën, ashtu edhe për sferën e veprimit, sepse kjo mënyrë vepron vetëm në fushën e emrave (*OKB*, *UNESKO*, *NTAP*).

Studiuesit V. Memisha dhe M. Bregasi⁴² përdorin termin hiperonimik *emërtim i shkurtuar* për të shënuar gjithë grupin paradigmatic, termin *shkurtesë* për këtë lloj fjalësh të përbëra, ndërsa termin *shkurtime* për të shënuar përdorimet e shkurtuara të fjalëve të veçanta, të atyre që nuk gjallojnë në komunikim si njësi të vetëqëndrueshme.

Ndërsa R. Memushaj⁴³ përdor termin hiperonimik *shkurtime* dhe përbërësit e tij: *shkurtesat* (fjala paraqitet me shkronjën a shkronjat nistore, si: *dr.* (doktor), *gr* (gram) etj. ose shkurtime e fjalëve që gjejmë në fjalorë: *f.* (femëror), *v.* (veta) etj.), *akronimet* (bashkimi në një fjalë të vetme i shkronjave nistore të fjalëve të një emërtimi *OKB*, *NATO* etj.) dhe *shkrirjet* (formohen nga bashkimi i dy fjalëve të shkurtuara, si p.sh.: *smog*, *motel* etj.).

Copëzimi në disa studime të shqipes ngatërrohet me shkurtime apo shkurtesën (Memushaj në një botim të tijin thjesht i jep si ilustrime të apokopës, ndërsa më pas, në një

⁴¹ *Gramatika e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2002, 2.1.13-2.1.14.

⁴² Memisha, V. – Bregasi, M. *Emërtimet e shkurtuara në shqipe*. Botimet Europrint. Vlorë, 2008, 228.

⁴³ Memushaj, R. (2008). *Bukuria e gjuhës, Gjuha shqipe 2*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore Tiranë, Podgoricë, 297 f.

punim tjetër i përfshin te shkurtesat). Quirk-u⁴⁴ e përshkruan copëzimin si një proces që ndodh kryesisht tek emrat dhe që ka të bëjmë me shkurtime të një fjale disarrokëshe në një fjalë kryesisht njërrrokëshe, ndërsa Bauer-i⁴⁵ një proces sipas të cilit një leksemë shkurtohet, ndërsa ruhet i njëjti kuptim dhe e njëjta pjesë ligjëruese dhe këtu dallon copëzimin nistor dhe atë prapavajtës, si dhe vëren një ndryshim në rrafshin stilistik të fjalës së re, p.sh. te: *bus*, *info*, *cel*, *tel*, *kino*, *klip*, *folk*, *karro*, *disko*, *foto*, *kile* etj. Ajo çka i bashkon gramatikanët është se ky proces karakterizohet nga një nuancë e lartë informaliteti.

Formimet me prapavajtje në GA janë trajtuar te formimet e prejardhura, konkretisht te formimet me prapashtesa: Prejardhje prapavajtëse kemi atëherë kur fjala e re, e formuar nga një fjalë ekzistuese, nuk paraqitet në formën e një fjale të prejardhur, po në formën e një fjale të parme. Shembujt që sillen nuk janë të shumtë: emri *çudi* është një fjalë e prejardhur nga folja *çudit*, *ujt* nga *ujë*, *gjumësi* (nga *pagjumësi*), *punësi* (nga *papunësi*), si dhe rastet kur nga emri i një shkence formohet emri i personit që merret me atë shkencë, p.sh.: *gjeografi*: *gjeograf*, *astronomi*: *astronom* etj.

Dyfishimi apo **përsëritja**, p.sh. *fërfërij*, *lloj-lloj*, *herë-herë* etj. është prekur më parë dhe nga gramatikanët tanë, si K. Cipo, S. Prifti, Sh. Demiraj, A. Xhuvani, si dhe E. Lafe në një artikull të vitit 1966, por më shumë si mjet gramatikor, e konkretisht aspektor dhe sipëror. Në “*Rregullat e drejtshkrimit të gjuhës shqipe*”, 1974 flitet për formimet e përfutuara nga përsëritja e së njëjtës fjale, dhe në formime onomatopeike: *copë-copë*, *lloj-lloj*, *bam-bum*, *ciu-ciu* etj., por gjithmonë në funksion të rolit të vizës lidhëse, pa e lidhur me fjalëformimin.

Në GA në mënyrë sporadike ndeshet përsëritja, sidomos te lokucionet ndajfoljore, për të cilat thuhet se, të shkruara me vizë

⁴⁴ Quirk, R. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman. 1997, f. 580.

⁴⁵ Bauer, L. 1983, *English Word-Formation*, Cambridge, Cambridge University Press.

lidhëse, kanë marrë tipare fjalësh të përbëra⁴⁶. Po kështu, si të përbërë, trajtohen dhe disa mbiemra të të formuar nga përsëritja e të njëjtit emër në shumësin e pashquar, si p.sh.: *katrorë-katrorë, kllapa-kllapa, brigje-brigje, vargje-vargje* etj. Ndërsa për lokucionet lidhëzore të tipit *daç... daç, ja... ja, hem... hem, ndo... ndo, qoftë... qoftë, si... si* thuhet që janë lidhëza dyshe. Përsëritja ndeshet edhe te pjesëza *gati-gati*, si dhe te formimi i disa pasthirrmave: *ba-ba-ba, bobo, bubu*.

Shkrirja leksikore është një proces relativisht i ri në gjuhën shqipe dhe ende nuk është integruar në sistemin e fjalëformimit të gjuhës shqipe. Në përgjithësi në gjuhësinë shqiptare nuk është njohur si proces i mëvetësishëm i formimit të fjalëve, por shembuj të tillë janë përfshirë te shkurtesat. I pari që ka futur nocionin e shkrirjes dhe e ka përdorur gjithashtu këtë term në literaturën gjuhësore të shqipes është studiuesi R. Memushaj. Sipas tij, shkrirjet janë krijime të ngjashme me kompozitat, veçse tek ato nuk bashkohen tema të plota, por tema të cunguara arbitrarisht, më fort sipas shoqërueshmërisë së tyre fonetike.

Fjalë të tilla, si *profarma, kaposh, diabezitet, eurovizion, maskne, feshkull, haktivizoj* etj. janë formuar nga procesi i shkrirjes së pjesëve të dy fjalëve burimore, zakonisht pjesës nistore të fjalës së parë dhe asaj fundore të fjalës së dytë, kuptimi i të cilave përbashkon ose kombinon kuptimet e fjalëve burimore.

Përfundime

Edhe formimet e marra në shqyrtim, pavarësisht nga termi që do të përdoret për to, kanë disa rregulla, ndonëse më shumë në kufijtë e modeleve analogjike, sesa në kuptimin e rregullave tradicionale morfologjike.

Këto formime janë më sistematike nga sa duken në shikim të parë, madje te disa prej tyre mund të vërejmë dhe rregullsi brenda parregullsive që i karakterizon.

⁴⁶ *Gramatika e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2002, f. 378.

Studimi i tyre, pavarësisht nga vendi që u jepet në fjalëformim përbën një kontribut në teorinë gjuhësore të fjalëformimit të shqipes.

Është e rëndësishme që këto formime të shihen më hollësisht e konkretisht në gjuhën shqipe, pasi para nesh shtrohen një sërë pyetjesh:

- A janë copëzimet njëloj si shkurtesat?
- A janë shkrirjet emërtime të shkurtuara?
- A janë dyfishimet apo përsëritjet kompozita?
- A janë akronimet kompozita?

Për t'iu përgjigjur këtyre pyetjeve duhet bërë një punë e organizuar dhe e sistemuar në disa drejtime:

- për të njëzuar terminologjinë, që siç shihet është e larmishme dhe sjell keqinterpretime,
- për të bërë një sistemim të disa prej mënyrave të diskutuara më sipër,
- për të parë materialin konkret gjuhësor, çfarë ofron shqipja krahasuar me gjuhë të tjera, ku shfaqen afritë dhe dallimet mes tyre.

BIBLIOGRAFI

- Adams, V. *An introduction to modern English word-formation*. London: Longman, London/New York: Longman.1973.
- Aronoff, M. *Word Formation in Generative Grammar*, Cambridge: MIT Press, 1976.
- Baker, M. C. 2003. *Lexical Categories. Verbs, Nouns, and Adjectives*. Cambridge: University Press.
- Bareš, K. "Unconventional Word-Forming Patterns in Present-Day English", *Philologica Pragensia*, 17, Praha: Academia, nakladatelství ČSAV, 1974.
- Bat-El Outi, 2000, "The grammaticality of 'extragrammatical' morphology", in DOLESCHAL Ursula & THORNTON Anna M. (eds.), *Extragrammatical dhe marginal morphology*, Munich: LINCOM.

- Bauer, L. 1983, *English Word-Formation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bauer, L. 1990, "Be-Heading the Word", *Journal of Linguistics*, 26 (1), Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, L. *Introducing Linguistic Morphology*, 2nd edition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003 [1988].
- Bauer, L. "Exocentric Compounds", *Morphology*, 18 (1), Dordrecht: Springer, 2008.
- Bauer, L. Lieber, R. & Plag, I. *The Oxford Reference Guide to English Morphology*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Crystal, D. 2007. *Words, Words, Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Dressler, W. U. "Exagrammatical vs. marginal morphology". In U. Doleschal dhe A. Thornton (eds.), *Exagrammatical dhe Marginal Morphology*, München: Lincom Europa 2000, f. 1-10.
- Dressler, W. U. "Word-Formation in Natural Morphology", in Štekauer Pavol & LIEBER Rochelle (Eds.), *Studies in Natural Language dhe Linguistic Theory Handbook of Word-Formation*, Dordrecht: Springer, 2005.
- Fabregas, A. & Scalise, S. *Morphology: From Data to Theories*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Gramatika e gjuhës shqipe*, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 1995.
- Hay, J. "Lexical frequency in morphology: Is everything relative?". *Linguistics*, 39 (4), 2001.
- Lyons, J. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Marchand, H. *The Categories dhe Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1969.
- Mattiello, E. *An Introduction to English Slang: A Description of Its Morphology, Semantics dhe Sociology*, Milano: Polimetrica. 2008.

- Mattiello, E. *Extra-Grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, dhe Related Phenomena*, Berlin: De Gruyter Mouton. 2013.
- Memisha, V. – Bregasi, M. *Emërtimet e shkurtuara në shqipe*. Botimet Europrint. Vlorë, 2008, 228.
- Morphology. An International Handbook on Inflection dhe Word-Formation*, Volume 1, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2014.
- Müller, P. O., Ohnheiser I., Olsen S. & Reiner F. *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, Vol. 1, Berlin: De Gruyter Mouton. 2015.
- Plag, I. “Productivity”. In B. Aarts & A. McMahon (eds.) *The Handbook of English Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 2006.
- Plag, I. *Word-Formation in English*, Cambridge, Cambridge University Press. 2003.
- Schmid, H.-J. *English morphology dhe word-formation: An introduction*. (2nd ed.) Berlin: Erich Schmidt Verlag GmbH & Co. 2011.
- Sereno, J.A. & Jongman, A. *Processing of English inflectional morphology. Memory & Cognition*. Vol. 25, No. 4. 1997.
- Štekauer, P. (Eds.), *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*, Oxford: Oxford University Press.